

Öntudatra ébredés (1929–1941)

Már az államalakulás kezdetén megmutatkozó szerbhorvát ellentétek a húszas évek végére a végtelékig kiéleződtek. A hivatalossá tett nagyszerb érdekeket takaró jugoszlávizmus alaposan kikezdte a horvát autonómiát. A szerb térnyerés legfontosabb színtere a belgrádi parlament volt, ahol elszabadultak a legszélsőségesebb indulatok, és mindennaposnak számítottak a sértegetések, politikai fenyegetőzések, verekedések. 1928. június 20-a fordulópont volt az SHS Királyság életében. Ezen a napon Puniša Racić szerb képviselő egy zajos parlamenti szópárbajban revolvért rántott és hét lövéssel több horvát képviselőt leterített. Közülük hárman – köztük Stjepan Radić, a Horvát Nemzeti Parasztpárt vezére – meghaltak. Horvátországban óriási volt a felháborodás, Radić zágrábi temetésén félmillió ember vett részt. 1928 második felében a királyság a polgárháború küszöbére jutott, dühöngött a horvátellenes rendőrségi és a csendőrségi terror. Novemberben bejelentették, hogy az államvédelmi törvényt kiterjesztik mindenkire. Decemberben ugyanennek a törvénynek kiegészítéseként megváltoztatják a tartományi önkormányzatról szóló törvényt, Zágrábot kiszakítják a zágrábi tartományból és a belgrádihoz csatolják. Sándor király valamennyi politikai párt vezetőjével látszattárgyalásokba kezd a kibontakozásról. 1929. január 6-án új kormány alakul Petar Živković vezetésével, a hivatalos indoklás szerint azért, mert „parlamentáris módon nem lehetett megoldani a válságot”. Rendeletileg felfüggesztik az alkotmányt, felosztatják az összes politikai pártot, eltörlik a tartományok és községek önkormányzatát, az egyesülési és a gyűlekezési jogot. A községek élére bizottságokat neveztek ki, a Vajdaságban Szerbiából hozott polgári hivatalnokokat állítottak. A Délbácska 1929. január 9-én arról tudósított, hogy a szabadkai főispán elrendelte a Magyar Párt felosztatását, de rendelkezését a belügyminiszter hatályon kívül helyezte. Ezek a diktatúra első napjai, s alig telik el két hét és a Magyar Párt sorsa is megpecsételődik. Január 23-án már azt írja az újvidéki magyar lap, hogy az állam felülvizsgálja az egyesületek működési engedélyét, s a bácskai tartományi főispán rendelete nemcsak „...a szoroson vett jótékonyági, kulturális, társadalmi és sportegyesületekre vonatkozik, hanem a politikai pártokra is”. 1929. január 25-én pedig címfoldalán hozza a hírt: „**FELOSZLATTÁK A MAGYAR PÁRTOT.** Szubotícáról jelentik: Vildovics Antonije bácskai tartományi főispán rendeletére a szuboticei rendőrség tegnap formálisan is feloszlatta a Magyar Pártot. A rendőrség közgei lefoglalták a Magyar Párt központjának irattárát, és beszállították a rendőrségre.”¹

¹Hornyik Miklós: A Délbácska... i. m. 106. l.

A belgrádi rendőrség ugyanezen a napon – 24-én – a többi párt – a radikális, a demokrata, a szocialista, republikánus stb. – belgrádi fiókjait és szervezeteit is feloszlatta. A Magyar Párt hátránya még szembetűnőbb, mert amikor a hatóságok már 1929 februárjában „újjászervezték” a városi tanácsokat, mellőzték azokat a korábban megválasztott és kinevezett képviselőtestületi tagokat, akik a Magyar Párt vezetői vagy tagjai voltak. Így például Zomborban az új tanács kinevezésekor csak dr. Ceisel Lajos, a volt Magyar Párt helyi szervezetének ügyvezető elnöke került be, a többiek nem. Újvidéken a korábbi több mint 40 helyett csak 12 bizottságban kaptak helyet magyarok. A feloszlalt Magyar Párt vezetői továbbra is eljárak a hatóságoknál a magyar kisebbség ügyeiben, de alig értek el eredményt. 1929 májusában a Szabadkai Népkör küldötti tárgyalásokat folytattak Petar Živković hadseregtábornok-miniszterelnökkel. A küldöttség vezetője, dr. Strelitzky Dénes felvetette, hogy számos magyar egyesület nem tud működni, mert a hatóságok nem hagyták jóvá alapszabályaikat. A miniszterelnök természetesen megígérte támogatását, de végül semmi sem történt a magyarság e sérelmének orvoslására. A feloszlalt Magyar Párt vezetői ezután is igyekeztek engedményeket kiharcolni kulturális és iskolaügyekben, több memorandumot fogalmaztak és terjesztettek fel az illetékes hatóságokhoz. Mindezt azonban már csak mint egyesületi tagok tehették meg. Így kéréseiknek jóval kisebb volt a súlya, mint korábban.

A királyi diktatúra 1929. október 3-án átalakította az addigi tartományi közigazgatási beosztást, s ez egyáltalán nem kedvezett a magyarságnak. A Vajdaságot (Bánát, Bácska, Drávaszög) az ekkor létrehozott Duna-Bánsághoz csatolták, aminek nyilvánvaló célja e terület szerb elemeinek a megerősítése volt. Szerb többségű vidékekkel kapcsolták egybe a Vajdaságot a Szerémséggel, illetve Észak-Szerbiával. (Az egykori Szlovénföld teljes egészében a Drávai-Bánságban, a történelmi Horvátország – a szerémségi szerb vidékek nélkül – a Szávai-Bánságban maradt.) A Vajdaságnak a Duna-Bánságba való beolvasztásával megváltozott az itt élő nemzetiségek aránya, elsősorban a szerbhorvátok javára. Az intézkedés egyik célja minden bizonnyal az egykori magyar közigazgatási terület, a megye- és járásrendszer megbontása volt. „Az egykori tartományi közigazgatási beosztás szerint a több mint 27%-nyi magyarság és a közel 24%-nyi németiség (együtt 51,4%) a Duna-Bánságban 18,3, illetve 16,3%-ra esett vissza, míg a szerbek arányszáma 56,9%-ra emelkedett.”² Az adatokból kitűnik, hogy a szerbhorvát elem csaknem 20%-kal megerősödött, ami kétségtávon kívül hátrányosan befolyásolta a terület magyar, német és más nemzeti kisebbségeinek életét. A Duna-Bánságban a szerbhorvátok száma kerekén 1,2 millió fő volt, a magyaroké 385 ezer, a németeké 344 ezer, a románoké 80 ezer, a szlovákoké 61 ezer, az egyéb nemzetiségűeké pedig 38 ezer. Az így kialakított szerb többségű bánságban az összes közhivatalokban megtiltották a magyar nyelv használatát, a csekély számú magyar tisztviselőt kitették állásából, a magyar nyugdíjasoknak és hadirokkantoknak csökkentették pénzbenei járandóságát, s megtiltották az útlevelek és vízumok kiadását Magyarországra. A Duna-bánság újvidéki

²A jugoszláviai magyarság helyzete. i. m. 6. l.

bánsági tanácsában a magyarságot számaránya szerint 17–19 képviselői hely illette volna meg, de csak két magyar kapott benne helyet. A nemzeti kisebbségek politikai, vagyoni, személyi és életbiztonságát semmibe vették. A községek elöljáróit, a különféle ipari és kereskedelmi kamarák elnökeit közvetve vagy közvetlenül a belügyminiszter nevezte ki. A sajtóban szigorú cenzúrát vezettek be, az újságok csak a miniszterelnök sajtóirodájából származó közleményeket jelentethették meg. Napirenden voltak a politikai internálások, minden előzetes kihallgatás, vagy előzetes törvényes eljárás nélkül. A politikai perek lebonyolítására külön statáriális bíróságokat állítottak fel szerb tagokból, ítéletük ellen nem lehetett fellebbezni. A közigazgatási átszervezéskor – október 3-án – megváltoztatták az ország addigi nevét, s a szerbek-horvátok-szlovének királysága helyett az állam neve hivatalosan Jugoszlávia lett.

Az ország tragédiája, az 1941. évi felbomlás valójában a királyi diktatúra bevezetésekor kezdődött, ugyanis bár a király a horvát szeparatizmust akarta vele megfékezni, hatásában annak végletes kiélezését idézte elő. Sándor már 1931-ben kénytelen lépést tenni a parlamentarizmus újbóli bevezetésére. A szeptember 3-i alkotmánytörvényben bevezetik a két kamarás parlamenti rendszert, majd 21-én törvényt hoznak a nemzetgyűlési (skupština) képviselők választásáról. Október 6-án pedig olyan törvényt hoznak, amely szerint a királynak joga van ugyanannyi szenátort kinevezni, mint amennyi a megválasztott szenátorok száma. Az 1931-es választásokon a jogosultaknak mindössze 17,5%-a adta le szavazatát, ez azonban nem akadályozta meg a kormányt abban, hogy a saját embereivel töltsen meg a képviselőházat és a szenátust. Az 1931-ben hozott új alkotmány egyszerűen nem ismerte el a kisebbségeket és jogaikat, sőt egyenesen megtiltotta bármilyen irányú szervezkedésüket. A kormány által felállított országos listán egyetlen renegát magyar jutott mandátumhoz, meg egy német, a többi nemzetiséget senki sem „képviselte”. A szenátusba nem került be magyar. A községek önkormányzatát csak 1933-ban állították vissza (ekkor néhány magyar bejutott a képviselőtestületekbe), a városok önkormányzatát pedig csak 1934-ben, de a választásokat nem tartották meg.

A diktatúrával megszüntetett Magyar Párt a parlamentarizmus felélesztésével sem kezdhetette meg működését, mert az 1931., illetve az 1933. évi ún. pártalakításra vonatkozó törvény feltételei ezt nem tették lehetővé. Párt ugyanis Jugoszláviában csak úgy alakulhatott, ha az integrális jugoszlávizmus alapjaira helyezkedik, illetve az országjárásainak felében – minimum 153 járásban – legalább 30–30 párttagot tud kimutatni. Ráadásul e járásoknak is legalább hat különböző bánsághoz kellett tartozniuk (az összesen kilenc közül). A megszorításokkal tulajdonképpen a horvát szeparatizmust igyekeztek letörni, egyúttal azonban lehetetlenné tették a nemzeti kisebbségek politikai szervezkedését is. Így 1929-től a magyarság számára sem nyílt lehetőség egységes, a kisebbségi lét minden vonatkozását összefogó párt létrehozására. A különféle áramlatok más-más megoldásban látták a kiutat, egymást is gyengítve ezáltal. Az egyik elképzelés szerint a magyarságnak fel kellene sorakoznia valamelyik jugoszláv párt mellé, annak reményében, hogy az majd engedményeket harcol ki számára. Viszonzásul persze fel

kellene áldozni bizonyos nemzeti és világnézeti szempontokat, ami pedig óhatatlanul szakadékokot vágna a jugoszláv pártok mellé felsorakozott és a pártszövetséget ellenző magyar tömegek közé. A politikai megoszlás erősen hátráltatta a magyarság gazdasági és kulturális szerveződését.

A harmincas évek közepén aztán mindinkább öntudatra ébred a magyarság. Ez két mozgalomnak köszönhető. Az egyik az Egyesült Ellenzék, illetve a szerb vajdasági mozgalom magyar szárnyának politikai szervezkedése, a másik a újvidéki Reggeli Újság (a volt Délbácska) Közművelődési Tanácsának a kulturális életet élénkítő népnevelési akciója. Ez alapozza majd meg az évtized végén a Délvidéki Magyar Közművelődési Szövetség, a DMKSZ újjáalakulását. (Erről fejezetünk vonatkozó részében külön szólnunk.) A kisebbségi magyarság egyes vezetőiben az a felfogás alakult ki, hogy ha bizonyos feltételek mellett támogatásukról biztosítják a kormányt, kedvezményeket vívhatnak ki a magyarság számára. Ez a politika azonban csak ideiglenes és jelentéktelen részeredményeket hozott, ellenhatásaként viszont 1937-ben megindult egy új magyar mozgalom, amely az Egyesült Ellenzék, illetve annak vajdasági szárnya mellett kötötte le magát. A mozgalom „...a Vajdaság népeinek egyenlőségét és demokratikus alapon való együttműködésének a szükségességét hirdeti, s lehetőséget ad arra, hogy a magyarság a párt keretében viszonylag önállóan, magyar jellegét kidomborítva szervezkedjék és követeléseit határozott hangon juttassa kifejezésre.”³ 1937. december 9-én Zentán országos értekezletet tartott a mozgalom, és vezetőjének, dr. Nagy Ivánnak, az újvidéki Nép című hetilap szerkesztőjének előterjesztésére 67 község és város mintegy 700 képviselője egyhangú határozatban szögezte le a jugoszláviai magyarság álláspontját, illetve követeléseit. A zentai határozat bevezetőjében az 1918. november 25-én Újvidéken tartott és a Vajdaságnak Szerbiához való csatlakozását kimondó népgyűlés határozatára hivatkozik, miszerint az új állam biztosítja a vajdasági népek számára a szabad kulturális és nemzeti fejlődést. „A határozat első pontja kiemeli a magyarság kitartását a demokratikus államrendezkedés igaz megvalósításáért folyó küzdelem mellett. A második pont az ország magyar népeinek gazdasági, kulturális és politikai téren való háttérbe szorítására, természetes és polgári jogainak csorbítására és nemzeti fejlődésének megakadályozására hivatkozva, bejelenti a küzdelmet a tényleges jogegyenlőség minden téren való megvalósításáért. A harmadik pont követeli az ország és a magyarság túlnyomó részét alkotó földműves és földmunkás néprétegek érdekeinek hathatósabb védelmét s különösképpen a magyar földmunkások földhöz juttatását ugyanolyan módon és mértékben, mint a szláv igénylőkkel szemben már megtörtént. A negyedik pont szükségesnek tartja az ország politikai és közigazgatási átszervezését széles önkormányzatok alapján, és pedig úgy, hogy a Vajdaság külön egységként szerepeljen. Végül az ötödik pont a vajdasági népek egymásraultaltságát és érdekazonosságát hangoztatva kimondja a vajdasági népmozgalom támogatását és a Maček vezetése alatt

³Szollár István: A jugoszláviai magyarság szervezkedés = Magyar Külpolitika, 1938/8. sz. 8. l.

álló parasztdemokrata koalícióval való együttműködés szükségességét.”⁴ (Vladko Maček Radić halála után vette át a Horvát Parasztpárt vezetését.)

A zentai határozat számos vonása a magyarság valós érdekeit és kívánságait fogalmazta meg. A szervezkedés kezdeti sikerei után azonban a körülmények egyáltalán nem kedveztek követeléseinek valóra váltásának.

1934. október 9-én horvát usztasák megölték Sándor jugoszláv királyt. Az ország irányítását a régenstanács vette át. A belpolitikai életet változatlanul a szerbhorvát ellentét hevesége határozta meg – a horvát törekvések élharcosa éppen Maček pártja volt –, a szinte évenként váltakozó kormányok a jogállamiságnak legfeljebb csak a látszatát tudták fenntartani.

A Jugoszlávia 1941. évi felbomlása előtti utolsó – 1938. december 11-re kiírt – képviselők választásokon óriási hatósági nyomás nehezedett a választókra. Ez a választások eredményén is meglátszott. „...míg a hétmillió szerb elem 283 képviselővel került be a parlamentbe, addig 467 000 lelket számláló magyar népcsoport csak egyetlen képviselőt tudott oda bejuttatni. Ez annyit jelentett, hogy *még minden 25 000 szerb egy képviselőt kapott, addig a magyaroknak több mint tizennyolcszor nagyobb tömege ugyancsak egy képviselőt kapott.* A rendes arányszám szerint, amely az egész országot magában foglalja, a magyarságot 12 hely illette volna a parlamentben.”⁵ A szenátusi választásokon sem volt a magyarság helyzete kedvezőbb. A törvény szerint 300 000 lakosra jutott egy szenátor, a 150 000-en felüli töredékre is egy. Így az 1931. évi népszámlálás szerinti kerekén 467 000 főnyi magyarságot két választott szenátor illette volna meg – hasonlóan a németeket is –, ehelyett egyetlen magyar szenátor képviselte a magyarságot dr. Várady Imre személyében. Ráadásul őt sem választották, hanem a király nevezte ki.

Nem volt jobb a helyzet a Dunabánság tanácsában sem, ahol a magyarságot számaránya szerint 19 hely illette volna meg, a valóságban azonban csak ketten foglalhattak benne helyet. Jellemző volt a jugoszláviai választási gyakorlatra, hogy az abszolút magyar többségű területek lakossága – például a zentai, az óbecsei és az apatini járásokban – belgrádi vagy ó-szerbiai ügyvédekre, illetve más jelöltekre volt kénytelen szavazni.

A magyarságot kizárták a közhivatalokból. A harmincas években a Vajdaságban dolgozó mintegy 220 000 köztisztviselőnek egy százaléka (!) mintegy kétszáz volt magyar, azok is a legalsó beosztásokban. Ugyanakkor az egyetemet, főiskolát végzett magyar fiatalok nem tudtak elhelyezkedni, mert minden állást szlávajkúakkal töltöttek be, sokszor úgy, hogy meg sem volt hozzá a megfelelő képesítésük.

Hasonló volt a helyzet a bíróságoknál is: a magyarlakta területeken olyan bírákat neveztek ki, akik nem ismerték a magyar nyelvet. A hatóságok még a harmincas években is megnehezítették az állampolgárság megszerzését olyanoknak is, akik már

⁴U. o.

⁵A délvidéki magyarság élete... i. m. 13. l., A választásokról részletesen: A jugoszláviai magyarság helyzete. i. m. 17–20. l.

1910 előtt a későbbi Jugoszlávia területén éltek és ott már illetőséget szereztek. Körömfönt eszközökkel akadályozták a magyar nemzetiségűek útlevélhez való jutását is. „A magyar nyelv használatát a hivatalokban és a kereskedelmi életben megtiltották; a magyar nyelven megírt kérvényeket visszautasították; még a tiszta magyar falvakban is szerb nyelven kellett vezetni a hivatalos ügyeket és a jegyzőkönyveket. A hirdetéseket kizárólag csak szerb nyelven volt szabad közzétenni, úgyszintén csak szerb nyelven történhettek meg a falvakban élőlőszóban közzétett hirdetések is. Minden magyar nyelvű plakát, vagy hirdetőtábla tiltva volt, s magyar nyelvű filmeket csak 1940 óta engedélyeztek. A magyarországi napilapok közül egy 1940 decemberi intézkedés alapján csak három kapott bemeneteli és terjesztési engedélyt.”⁶

A magyarság vezetői, köztük elsősorban dr. Várady Imre és dr. Deák Leó számtalan alkalommal szóvá tették a magyarság sérelmeit a hatóságok különböző fórumain, de orvoslás helyett legtöbbször csak ígéreteket kaptak. Fodor Gellért a magyarság egyetlen képviselőjeként 1939. március 6-án a belgrádi skupština ülésén kijelentette: „A félmilliónyi magyarságot ma már minden fejlődési lehetőségtől elzárták, szellemileg megnyomorították, gazdaságilag tönkretették annyira, hogy azt a benyomást kelti, mintha halálra lenne ítélve. A magyar kisebbség vezetői számtalan esetben tették szóvá az ország vezető politikusai előtt a jugoszláviai magyarság sérelmeit és jogos kívánságait, de eddig mindig csak hangzatos ígéreteket kaptak.”⁷

Jellemző volt a magyar sérelmek kezelésére a magyar hadirokkantak ügyének elbírálása. Az 1929. július 4-i törvény alapján elrendelték a hadirokkantak rokkantsági fokának újbóli megállapítását. A Vajdaság területén 70 000-nél több kérvényt nyújtottak be a revízióval megbízott szabadkai rokkantbíróshoz, többnyire a volt osztrák-magyar hadsereg tagjai. Ebből több mint 15 000 kérvényező ügyét tárgyalták meg, de csupán 700-at intéztek el kedvezően.

Az 1938. decemberi parlamenti képviselőválasztások után a magyarság vezetői még inkább megoszlottak. Az egyik csoport Várady Imrével és Deák Leóval az élen a szerbekkel, illetve a belgrádi kormánnyal való együttműködésben látta a magyarság helyzetének javulását és jövőjét. A néhai Magyar Párt utódjának tekintették csoportosulásukat, annál is inkább, mert vezéralakjai annak korábbi vezetői közül kerültek ki. 1939. október 17-én dr. Várady Imre szenátor magánál Cvetković miniszterelnöknél adhatta elő a jugoszláviai magyarság kívánságait, de a meghallgatás után érdemi intézkedés nem történt. A szenátor a magyarság november 26-i bácstopolyai összejövetelén örömmel üdvözölte az augusztusi szerbhorvát kiegyezést, mert mint mondta, az a magyar népcsoport egy részét közvetlenül érinti, hisz az újonnan létrejövő független horvát bánóság területén 80 ezer magyar is él. Miután ezidáig a belgrádi központi kormány semmit sem tett az érdekükben, ezek a magyarok most a báni hatóságoktól várják sérelmeik orvoslását. Várady szerint a szerbhorvát kiegyezés „...az általános jogrend megszilárdulását jelenti, amelynek keretében a magyarság is biztosan haladhat

⁶A délvideki magyarság élete...i. m. 27. l.

⁷Idézi: Fall Endre. i. m. 157–158. l.

végcélja, a teljes gazdasági, polgári és kulturális egyenjogúság felé. Minden vívmány, amelyet a megegyezés Jugoszlávia horvát és szlovén népének juttat, egyben előnyére válik a magyar és német kisebbségnek is... A jugoszláviai magyarság legfőbb törekvése, hogy lehetőség és alkalom nyíljék számára, hogy önálló pártot alakíthasson.”⁸ Hiú reménye volt ez a kormánypárt oldalán szervezkedő Várady-féle irányzatnak, hisz éppen maga Cvetković miniszterelnök jelentette ki rövid idő múlva újvidéki beszédében, hogy a törvény szerint a kisebbségeknek nincsen és nem is lesz joguk önálló pártok alakítására. Legfeljebb az országos pártok keretében tevékenykedhetnek tagozatokként. A báctopolyai gyűlésen mintegy 250 jelenlévő előtt Várady hangsúlyozta, hogy „...már nincs semmi akadálya a szerb-magyar barátság kifejlődésének, mert az országban 500 000 magyar él...ezeknek 10–12 képviselőre van joguk, és a magyarság mindössze 3 képviselői mandátumot kér. Deák Leó hangoztatta, hogy a jugoszláviai magyarság mint lojális kisebbség él az országban és nem akar mást, mint az alkotmányban biztosított jogokat. A magyarság iskolákat kér.”⁹

A magyarság vezetőrétegének másik része a horvát irányzatú dr. Nagy Iván-féle mozgalomban, a már említett Egyesült Ellenzék vajdasági szárnya mögé sorakozott fel. A csoportosulás a zentai, óbecsei, újvidéki és másutt megtartott ülésein terjesztette elő a magyarság követeléseit 1937-ben. Maga Nagy Iván több alkalommal is megjelent a vajdasági magyarság kívánságaival a belgrádi kormány alelnökénél, Mačeknél, aki megígérte a magyarság kérelmeinek támogatását.

Itt kell megjegyeznünk, hogy a korabeli jugoszláv pártviszonyok igen ellentmondásosak és bonyolultak voltak, s ez alaposan megnehezítette a magyarság és a kisebbségek pártszerveződését. A kormánypártnak része volt a Maček-féle Horvát Parasztpárt is, a többséget adó nagyszerb pártokkal együtt, és csak addig támogatta a kormányt, amíg az hajlandó volt eleget tenni a horvát igényeknek. A jugoszláv belpolitika két legfontosabb pólusa Belgrád és Zágráb volt. A magyarság vezetése is eszerint vált ketté: a Várady-féle csoportosulás Belgrád, a Nagy Iván-féle mozgalom Zágráb segítségével igyekezett elérni a magyarság helyzetének javulását. A szerbhorvát megegyezés után – 1939-ben – jellemző módon (és tragikusan) még a Horvát Bánságban élő magyarság polarizálódása is megindult, vezetőségének Zágráb, illetve Belgrád felé való orientálódásával.

A vajdasági magyarság dilemmáit és annak buktatóit a realitásoknak megfelelően fogalmazta meg dr. Várady Imre a kormánypárti magyar irányzat vezetője mozgalma 1940. március eleji Zentán megtartott gyűlésén. „Mínhogy Maček ma a kormány alelnöke, pártja tehát kormánypárt, céltalan amellet agítani, hogy ellenzéki pártba vonuljunk, mert konszolidált ellenzéki párt nincs. Ha meg tudunk állapotni a kormánnyal, folytatjuk a tárgyalásokat a többi kérdés tekintetében. Ha meglesz a szervezkedés lehetősége, ha megvan a mód arra, hogy nyíltan dolgozhatunk, egyik nagy problémánk megoldódott. Önálló magyar szellemi életet akarunk.”¹⁰ A tanácskozáson

⁸A magyarság az új politikai helyzetben (Jugoszlávia) = Kisebbségi Körlevél. 1940/1. sz. 36–37. l.

⁹U. o. 37. l.]¹⁰Bocznán Béla: A vajdasági magyarság helyzete Jugoszláviában = Kisebbségi Körlevél, 1940/5. sz. 26. l

tudomásul vették, hogy dr. Várady további tárgyalásokat folytat a kormánytényezőkkal, ugyanakkor határozatban mondták ki, hogy „a jövőben dolgozni akaró és a politikai életben méltó helyet kérő jugoszláviai magyar népközösség kereteit lehetőség szerint mint Magyar Pártot szervezik meg. Megbízzák Váradyt, Deákot és Streliczkyt, hogy folytassák ebben a szellemben a tárgyalásokat. Hangsúlyozzák, hogy a jugoszláviai magyarság életérdeke az ország határain belül fennálló oszthatatlan magyarságot kíván meg. Ezért határozottan állást foglalnak minden olyan mozgalommal és törekvéssel szemben, amely a Vajdaság felosztását célozza.”¹¹

Ezekben a hetekben a másik magyar irányzat Bezdánban tartott gyűlésén Nagy Iván, a mozgalom vezére – mint arról az újvidéki Nép című hetilap 1940. május 4-i száma beszámolt – kifejtette: „Mi úgy véljük, hogy számunkra és az összes vajdasági népek számára is a legkedvezőbb megoldás a Vajdaság teljes önkormányzata. Nem lehet megakadályozni az elnyomatást és a kizsákmányolást, és nem lehet biztosítani a teljes jogegyenlőséget anélkül, hogy a közhatalomnak részesei is legyünk. Ennek pedig egyetlen módja van: az önkormányzat kivívása. Az eddigi húsz év tapasztalata arra indított bennünket, hogy a Vajdaság önkormányzata nélkül minden jogunk csak frott malaszt volna, amelyeknek teljesítése csak pusztá ígéret marad, vagy pedig a hatóságok kényétől-kedvétől függ.”¹²

A fentiekből nyilvánvaló, hogy a magyarság vezetőrétegének mindkét irányzata bizonyára igaz meggyőződésből választotta útját, s csak a magyarság érdekeit tartotta szem előtt, azt, hogy pártállástól függetlenül megszerezzék a magyarság számára azokat a jogokat, amelyek minden kisebbségi népcsoportot megilletnek.

A harmincas évek második felében egyre többen ismerték fel, hogy csak a magyarság erőinek összefogásával lehet előrelépni. A Magyar Párt újraszervezésének kísérletei egészen 1941-ig sikertelenek maradtak ugyan, de már 1937-ben felmerült egy újabb szervezeti forma, a magyar népközösség életre hívásának a gondolata. Gyöngyösi Dezső ezt a következőképp fogalmazta meg: a vajdasági magyar társadalomnak „...számtalan megoldatlan problémája van, kell lenni egy olyan fórumnak, amelyben segítő kezet remél, oltalmazót nyer és támogatót kap. Ez a szerv lenne a magyar munkaközösség, ...magába kell foglalni az egész vojvodinai (vajdasági) magyar társadalmat nemre, felekezetre, társadalmi osztályra és rangra való tekintet nélkül. Tagja kell hogy legyen minden jugoszláviai magyarjú állampolgár, de éppúgy tagja kell hogy legyen minden itt működő magyar kulturális, gazdasági vagy társadalmi egyesület is, egyszóval az egész jugoszláviai kisebbségi magyar társadalom kifejezője, szervezete és képviselője legyen ez a szervezet. ...Nem szabad választóvonalnak lenni ebben a szervezetben, a politikai véleménykülönbségnek vagy pártállásnak sem, ahogy nem lehet válaszfal a világnézeti különbség sem... A munkaközösség feladata, hogy kezdeményezze, megalakítsa és vezesse a kisebbségi magyar társadalom minden együttes életmegnyilvánulását.”¹³

¹¹U. o.

¹²U. o. 27. l.

¹³Gyöngyösi Dezső: Sorsproblémák. Sombor, 1937. Kisebbségi Könyvtár kiad. 48–49. l.

A kezdeményezés nem talált visszhangra, 1941-ig nem alakult meg a kisebbségi magyarság egészét átfogó érdekképviseleti szervezet.

Hasonló gondolatokat vetett fel a közíró, újságíró Kende Ferenc is. „Az első lépésnek, ha magunkon segíteni akarunk, kisebbségi gondolkodásunk kialakításának kell lenni. Minden gyöngeségünk a kisebbségi gondolkodás hiányának tudható be. A kisebbségi gondolkodás különálló, pontosan meghatározható, szigorú szabályokkal körülírható szellemiség, aminek fel kell szívódnia vérünkbe, agysejtjeinkbe és idegrendszerünkbe. Ennek akadálya a régi többségi szellem olyan káros hajtása, amit a megyeházi úriassággal jelöltem és ami bennünk még túltengésben van... A magyar kisebbségi társadalomnak, ha nem akar elpusztulni, elsősorban szellemiségében kell megújhódnia. Át kell értékelnie a magyarság lényegéről vallott gondolatot. Revízió alá kell vennie annak minden elemét, hogy a romantikus ideológiától megszabadítva a tisztánlátás eszmekörét alakítsa ki.”¹⁴ Ehhez azonban meg kell szervezni a kisebbségi magyarságot, majd egyéni képességeit és teljesítményeit a lehető legmagasabb szintre emelni. Közben gazdasági, önszegélyezési, népjóléti, kulturális és politikai területeken szigorúan egységes szervezetekbe kell tömöríteni: meg kell szervezni érdekképviseletét. Meg kell teremteni a kisebbségi társadalomtudományt, amely tudományos módszerekkel feltárja és feldolgozza a magyarságra vonatkozó adatokat, amelyek elemzése után ki lehet jelölni a legfontosabb feladatokat. A legégetőbb tennivaló már most is látható: a kisebbségi magyarság gazdasági megerősítése, ezen belül a parasztság talpraállítása.

Muhi János is a magyarság erőinek tömörítését szorgalmazta, az új jugoszláv szövetségi törvény magyar fordításához írt bevezető tanulmányában 1938-ban. Évről-évre aggasztóan szaporodott azoknak a magyaroknak a száma, akik alól kicsúszott a megélhetés biztos talaja és elveszítették gazdasági önállóságukat – írja Muhi. Különösen a magyarság 80 százalékát kitevő parasztság volt ebben a helyzetben. Minden katasztrális hold föld, amely a magyarság kezéből kicsúszott, a kisebbségi nép erejét gyengítette. A szegény sorsban élő magyar tömegek pedig minden tekintetben sokkal kiszolgáltatottabb helyzetben voltak az államhatalommal szemben. Különösen a nincstelen földmunkások. De a jóval kisebb számú ipari, kereskedelmi és értelmiségi pályán működő magyarok helyzete sem volt sokkal kedvezőbb. A gazdasági összefogás olyan erős képvisel, amely egy pusztulásnak indult nemzeti kisebbséget is megmenthet tragikus sorsától. „Az összetartás, a tömörülés gondolata már vajúdik a magyar kisebbségben... A nép maga már érzi, hogy meg kell kezdenie a mentőmunkálatokat, mert helyzete lassan tarthatatlanná válik, a cselekvési kedv azonban kevés. Most érezzük csak, mennyire hiányos kisebbségi életünk megszervezése. Vezetőink elmulasztották a legfontosabbakat: a nép gazdasági élete alapjainak lefektetését. Ez feltétlenül nagy hiba, amelyet mielőbb korrigálnunk kell. El kell hogy induljon a komoly, jövőt építő munka, amely meghozza a jobb viszonyokat, elősegíti a boldogulást.”¹⁵

¹⁴Kende Ferenc: Magyarokról magyaroknak. (Népkisebbségi tanulmányok.) Noviszád, 1940. 15., 19. l.

¹⁵Muhi János: A jugoszláviai magyarság gazdasági megszervezése (az új jugoszláv szövetségi törvény magyar fordításával.) Sombor, 1938. 7–8. l.

A magyarság gazdasági szervezkedésének hagyományos módja a gazdakörök alapítása és fenntartása volt. Gyakorlatilag minden délvidéki magyarlakta településen működött ilyen közösség. A legtöbbször a tevékenysége azonban a következőkben merült ki: év elején a tagság megválasztotta a tisztkart, meghatározta a munkaprogramot, majd rendezett egy gazdabált és végül a következő év eleji tisztújító közgyűlésen köszönetet mondott a vezetőségnek az előző esztendei eredményes munkáért. S kezdődött minden újra elölről.

Muhi János eredményes tevékenységre próbálta ösztönözni ezeket a gazdaköröket, mert a magyarság gazdasági megerősítésének egyik lehetséges tényezőjét látta bennük. Rámutatott, hogy át kellene szervezni a termelésüket, fokozniuk kellene a kifizetődőbb ipari növények termesztését és a kertgazdálkodást. Ez ügyben oktató és felvilágosító munkát, téli gazdatanfolyamokat kellene szervezniük.

A magyarság gazdasági felemelkedése másik jelentős eszközének Muhi a jól bevált szövetkezeti formát tartotta. A termelő- és értékesítő, a beszerzési és fogyasztási-, a hitel- és takarékos, az egészségügyi és közművelődési szövetkezetek mellett – a vajdasági mezőgazdasági sajátosságok figyelembevételével – a következő ágazatokban lát lehetőséget szövetkezet-alakításra: az állattenyésztés, a tej- és baromfi-értékesítés, a szőlő- és gyümölcsstermelés, a gabonatermesztés és a malomipar, továbbá a háziipar és a házépítés. „A jugoszláviai magyarságnak most már életkérdésévé súlyosodott a céltudatos gazdaságpolitika szükségessége, és a gazdasági kérdések megoldása nem tűr további halasztást... Ha az anyagi züllésnek még néhány évig nem álljuk útját, annyira elszegényedünk, hogy nem lesz már erőnk talpraállni... Magunknak kell megtalálnunk azokat az utakat, amelyek a jobb jövő felé vezetnek. Ha mi nem segítünk magunkon, nem segít rajtunk senki.”¹⁶

Hasonló gazdasági programot dolgozott ki a kisebbségi magyarság számára Gyöngyösi Dezső is... A megszervezendő magyar munkaközösség legfontosabb feladatának a magyar kis- és középgazdák, továbbá a kisiparosok felemelését tartotta.

A gazdasági válság nem 1929-ben következett be Jugoszláviában, mint a világ fejlett országaiban, hanem 1931-ben. Először a legfejlettebb vidéknek számító Vajdaságban éreztette a hatását, csak később terjedt át Szlovéniára, Horvátországra, majd legvégül Szerbiára és Bosznia-Hercegovinára, ahol jobbára még mindig patriarchális termelési viszonyok uralkodtak.

A Vajdaság gazdagon termő mezőgazdasági vidék volt ugyan, de gyáripára gyenge lévén kevés munkaalkalmat nyújthatott a nincstelen falusi lakosságnak. Ezért az távoli vidékeken és külföldön keresett munkát.

A Duna-Bánságban 1931-ben készült felmérés becslése alapján 150 000-re tették a földnélküli mezőgazdasági munkások számát. Ezeknek zöme magyar volt. A különféle kamarák adatai szerint a földmunkások „1930-ban mindössze hetvenhat napon át dolgoztak, s azalatt naponta átlag 22,27 dinárt kerestek. Ha a hetvenhat napi keresetet 360

¹⁶U. o. 22–23. l.

munkanappal elosztjuk, a mezőgazdasági munkás naponta csak 5 dinár 75 parát keresett. Még elszomorítóbb, ha ezt a jövedelmet a családtagok közt osztjuk fel. Egy-egy családtagra alig 1,06 dinár esett. Ennyiből kellett a mezőgazdasági bér munkásnak hosszú esztendőn keresztül tengődni családjával.”¹⁷

A munkabérek a gazdasági válság lassú megszűnésével fokozatosan emelkedtek – az aratási részesedés 1936-ban 93 kg búzára nőtt, az átlagos napszám pedig 10-ről 15,50 dinárra –, de ez nem változtatott lényegesen a földművesek helyzetén. A munkaidő változatlanul 16 óra volt.

A harmincas években ugrásszerűen megnőtt a faluról városba költözők száma, és az állami korlátozások ellenére is tovább fokozódott a kivándorlás. 1926 és 1936 között a Vajdaságból 113 341-en vándoroltak ki – egy részük magyar volt – és csak 53 219-en tértek vissza.¹⁸

Helyi munkalehetőség hiányában a magyar szakmunkás- és iparosréteg egy része elköltözött a Vajdaságból Belgrádba, Zágrábba, Szarajevóba. Ezzel a délvidéki magyarság az egyik legértékesebb rétegét veszítette el, mert az elvándoroltakat az idegen környezetben fokozottabban fenyegette a beolvadás veszélye. Az 1931-es hivatalos adatok szerint az elköltöző magyarok 90%-a szakmunkás volt, s tudását, ügyességét ott értékesítette, ahol megfizették. Nem volt véletlen, hogy a harmincas években még a legtávolabbi, tengerparti jugoszláv városokban is éltek és dolgoztak magyar szakmunkások tucatjai, vagy százai.

A Vajdaságban élő magyarságot az 1934. évi pénzügyi törvény alapján kivetett házadó is súlyosan érintette. Ezzel ugyanis csak olyan községek lakóit terhelték, melyek elérték az ötezres lélekszámot. Mivel ilyen népességű település csak a Vajdaságban volt, csupán az itteni magyarság volt kénytelen házadót fizetni. „Ami a földadót illeti, a földművelésügyi minisztérium 1936-ban megállapított skálája szerint a vajdasági magyarság földművelő népére olyan magas adót vetettek ki, amely a száva-bánsági szerbekénél ötször, a vardar-bánsági szerbekénél *tízszer*, és a zeta-bánsági szerbekénél *huszonegyszer magasabb* volt... Az adókievetési panaszokat felülvizsgáló bizottságokból a magyarságot teljesen kizárták, ... emiatt az ide vonatkozó panaszok sohasem részesültek jogorvoslásban. Hasonló volt a helyzet az ügyvédi, orvosi, ipar- és mezőgazdasági kamarák képviseletében is. Így például az 1938-ban felállított mezőgazdasági kamarában a majdnem 400 000 lelket számláló magyar földműves- és kisgazdaosztály érdekeit csak egyetlen magyar nemzetiségű képviselő védhette.”¹⁹

A húszas évek elején elkezdett betelepítési akció a zömében falvakban élő magyarság etnikai tömbjeinek megbontását célozta. Az erőszakos szerbesítés a harmincas években még nem érte el célját, hiába osztottak szét a Bácskában és a Drávaszögben mintegy 350 000 hold földet a telepéseknek. Ekkor a szerbesítési törekvések eredményei még nem mutatkoztak meg igazán. Sőt, az újvidéki szerb sajtó gyakori panaszai azt bizo-

¹⁷Csuka János: Kisebbségi sorsban i. m. 64–65. l.

¹⁸U. o. 75. l.

¹⁹A délvidéki magyarság élete... i. m. 10., 14–15. l.

nyítják, hogy „már 1930-tól kezdve bizonyos ’magyarosodás’ mutatkozott a telepések között. Különösen a felsőbácskai részeken elhelyezkedett telepések gyermekei megtanultak és jól beszéltek magyarul, míg a szomszédságukban élő magyarok egyáltalán nem tanultak meg szerbül”.²⁰ Nem volt tehát véletlen, hogy 1935-ben a szerb közművelődési egyesület, a Matica Srpska főtájkára, Nikola Milutinović az egyesület közlönyében két cikkben is szorgalmazza a Vajdaság nacionalizálását, nyíltan kimondva, hogy még legalább háromszázezer szerbet kell a vidékre telepíteni.

Az impériumváltás legelőször a városok népességére hatott. A balkanizálódás leginkább a két nagyvárosban, Szabadkán és Újvidéken vált láthatóvá a sok Szerbiából felvándorolt hivatalnok és kereskedő „jóvoltából”. Szabadka úgyszólván földrajzi fokokkal „csúsztott lejjebb”: az üzletek, a szórakozóhelyek cirill betűs feliratot kaptak és szerb jelleget öltöttek, a városban állampénzen tanultak szerbiai és boszniai diákok. A magyarság nem vonult vissza, igyekezett a város magyar életét védelmezni, kemény, szívós, csendes harcot vívott. Erőteljes magyar összefogás alakult ki. Újvidéken már hamarabb eluralkodott a szerb jelleg, ez lévén a Duna-Bánság székhelye, hiszen tízezer-nél több hivatalnok élt itt. A tipikusan alföldi városok, mint például Zenta vagy Magyarakaniza, megőrizték magyar jellegüket, a hatóságok nem mentek semmire az erőltetett szerbesítéssel. Zombort az új impérium mesterségesen sorvasztotta, hiszen Újvidéket kezdte központtá fejleszteni. A városban jelentős volt a szláv elem, de a magyarság – különösen a művelődésben – tartotta pozícióit, így Zombor külső jellegében ez idő tájt még kevés jele mutatkozott a balkanizálódásnak. Ebben nyilván szerepe volt annak is, hogy a zombori szerbség sem igen hajlott a balkáni stílus felé.

A szerb kormány 1929. december 5-én meghozott elemi oktatási törvényének 45. paragrafusában előírta, hogy minden településen, ahol osztályonként 30 egynemzetiségű kisebbségi tanuló van, kisebbségi nyelven is lehet tanítani. Ha csak 25, akkor ehhez külön miniszteri engedély szükséges. A törvény – jellemző módon – egy másik rendelkezést is tartalmazott, amely viszont nem adott jogot arra, hogy a kisebbségi nyelvű oktatás gyakorlati megvalósítására külön iskolákat létesítsenek. Ezt az ellentmondást úgy hidalták át, hogy a szerb állami iskolákban a szerb osztályok mellett lehetővé tették párhuzamos osztályok nyitását a kisebbségi gyermekek számára. Ezeket a szerb osztályok magyar tagozatának nevezték el. Ez egyben azt is jelentette, hogy ahol nem volt azonos fokozatú szerb osztály, ott nem lehetett magyar tagozatot létesíteni. Ez azt jelentette, hogy az óvodákban a foglalkozás nyelve csak a szerb lehetett. Négy-hat éves gyermekeket ezzel olyan nevelési módszerek alá kényszerítettek, amelyet a genfi nevelésügyi konferencia elfogulatlan tagjai „kulturinkvizíció”-nak minősítettek. „A kisdeteknek nevezhető óvodás magyar gyermekek még akkor is szigorú testi fenyítésben részesültek, ha játék közben kiejtettek egy-egy magyar szót. Szerb óvónők, pálcával kezükben vigyáztak arra, hogy növendékeik csak szerbül beszéljenek, énekeljenek és játszadozzanak. Magyarargyalzó szerb énekek és versek megtanulására kényszerítették

²⁰Csuka János: A délszláv agrárreform. = Kisebbségi Körlevél, 1942/3. sz. (május) 173. l.

őket, hogy saját magyar fajtájukról már a legzsengőbb korban a legrosszabb lelki benyomásokat szerezzék.”²¹ Az óvodából kikerült gyermekeket a nyolcosztályos állami iskolába kellett beírni, ahol csak négy évig részesülhettek magyar nyelvoktatásban.

Az említett törvény azt is előírta, hogy az ún. nemzeti tantárgyakat – szerb nyelv, történelem, földrajz – szerb nyelven kell tanítani. Sok helyütt a számtant is szerbül tanították. „A jugoszláv miniszterelnökség sajtóosztályának hivatalos közlése szerint az 1929/30-as iskolaév kezdetén az államfordulat előtt kimutatott 645 önálló magyar elemi iskola helyett már csak 204 'kettős tanítási nyelvű' párhuzamos osztály állt fenn. A horvátországi és a muraközi magyarság számára egyetlen iskolát sem engedélyeztek, a 48 polgári iskolából pedig csak öt működött párhuzamos tagozatok formájában, ... igen sok elemi és középiskolai magyar osztályban alig két-három tantárgyat lehetett magyar nyelven tanítani.”²²

Az 1934/35-ös iskolai tanévben a jugoszláv hivatalos adatok alapján számbavett 452 szerb-magyar párhuzamos tannyelvű népiskolai osztály mintegy 95–100 iskolának felelt meg. Ilyen körülmények között érthető, hogy a jugoszláv adatok kimutatása szerint beiskolázott kb. 26 000 magyar tankötelesen kívül még mintegy 24 000 magyar népiskolai növendék egyéb lehetőségűtől elvágvá, a többségi (államnyelvű) iskola padjaiban nyer oktatást.²³ A helyzetet súlyosbította, hogy a magyar tanítói állások több mint 10%-a állandó üresedésben állt, mivel nem volt elegendő tanerő. A közoktatásügyi minisztérium évről-évre 40–50 tanítói állást hirdetett meg. A betöltetlen állások száma azonban ennél jóval nagyobb lehetett, mert a magyar tanítók jelentős része nem a magyarlakta területen dolgozott, hanem dél-szerbiai, montenegrói, macedóniai állami iskolába neveztek ki őket. A hatóságok csak az 1933/34-es tanévben szervezték meg a belgrádi állami tanítóképzőn a párhuzamos magyar tagozat első osztályát, de csak 1937-ben vették fel az első néhány magyar hallgatót. Ezzel magyarázható, hogy a népes észak-bácskai – zentai, magyarkanizsai, szabadkai – tanyavilágban beiskolázatlan és teljesen analfabéta magyar gyermekek százai éltek a harmincas években. A belgrádi tanítóképzőn csak 1940-ben végeztek az első magyar nemzetiségű hallgatók. A Vajdaságban Zomborban, Újvidéken és Versecen volt államnyelvű tanítóképző. A magyarok főleg a zomborit látogatták, Újvidéken csak lányok tanulhattak. Az 1932–38-as években 858-an szereztek tanítói oklevelet, köztük 120 magyar. A két világháború között összességében 250–300 magyar szerzett Jugoszláviában tanítói oklevelet.

A magyarságot számaránya szerint 1228 magyar osztály illette volna meg, ezzel szemben az 1938/39-es tanévben 183 négy- és hatosztályos elemi iskolában folyt magyar nyelven is tanítás, összesen 27 915 tanulóval, 374 tanítóval.²⁴ A következő évben, 1940-ben már csak 438 szerb-magyar párhuzamos tannyelvű népiskolai osztály működött, amelyekben kereken 26 000 magyar tanköteles részesült oktatásban, vagyis a

²¹A délvidéki magyarság élete... i. m. 18. l.

²²Hornyik Miklós: A Délbácska... i. m. 90–91. l.

²³A jugoszláviai magyarság helyzete. i. m. 14. l.

²⁴Tóth Pál Péter: A szomszédos országok = Forrás, 1990/1. sz. 54. l.

magyar gyermekeknek alig több mint a fele. Mintegy 24 000 magyar ifjat szerb tannyelvű osztályokba kényszerítettek. A hatóságok az 1940/41-es tanévben 64 magyar többségű településen tagadták meg a magyar tagozat felállítását. További 30 községben nem engedélyezték a magyar tagozat kibővítését. Ez, a szülők többszöri tiltakozása ellenére, olyan magyarlakta településeken is megtörtént, mint például Doroszló, Zenta, Horgos, Bácsföldvár, Szabadka, Gombos. A „névvegyelemzés” következtében a magyarlakta vidékeken nagy létszámú szerb iskolák működtek, amelyekben a legtöbb gyermek nem tudott szerbül, de a magyar nyelvet sem sajátíthatta el. „1930-tól kezdve a délvidéki magyar lapok számtalanszor közöltek úgynevezett katonaleveleket: a délvidéki magyar fiúk messze szülőföldjüktől szolgálták le katonaevüket és valahonnan a bolgár vagy albán határról írtak haza szüleiknek. A szülők ezeket a katonaleveleket kénytelenek voltak elvinni a község valamelyik szerb hivatalnokához, hogy olvassa el nekik. Megtörtént – ezt az újságok nem egyszer megírták –, hogy az elolvasás mit sem használt, mert a levélolvasó nem értette meg a levelet. A levelet ugyanis a magyar fiúk szerb-cirill betűkkel írták, de magyar nyelven, mert szerbül a gyatra és kényszerített elemi iskolai oktatásban nem tanulhattak meg, a magyar betűvetés tudományát pedig nem adta meg nekik a szerb iskola.”²⁵

Az 1930 és 1940 közötti évtizedben az egyetlen magyar középiskolában, a szabadkai magyar nyolcosztályos gimnáziumi tagozaton, évente átlag 150–200 növendék tanult. Az 1937/38-as tanévben nyugdíjba helyezés, illetve halálozás következtében már csak három magyar tanár és egy hitoktató tanított a magyar tagozaton. Az 1939/40-es tanévben sem volt kedvezőbb a helyzet, az államnyelvű gimnáziumnak 1105 növendéke volt, a magyar párhuzamos osztályon csak 213-an tanultak. Ebből az első osztályban 53-an, a nyolcadikban mindössze 13-an voltak. A gimnázium szerb igazgatója töretlen sovinizmussal üldözte a magyar diákokat, magyar gyermekek százainak továbbtanulását akadályozta meg.

A szabadkai államnyelvű gimnázium tanulói között is számos magyar nemzetiségű volt, ugyanis sok szülő ide járatta gyermekét. A magyar tagozatról általában 10–12-en jelentkeztek érettségire, de általában csak minden második tette le a vizsgát. Ez igen kevés volt ahhoz, hogy megfelelő létszámú magyar ifjú tanuljon tovább egyetemen és főiskolákon. A Vajdaság egész területéről összesen sem voltak többen évente 12–14-nél a továbbtanulók.

Az 1936/37-es tanévben összesen 299 magyar fiatal tanult jugoszláviai felsőoktatási intézményekben, közülük 258 férfi és 41 nő. A további hallgatók fele a zágrábi egyetemet, egynegyede a belgrádit, egyötöde pedig a szabadkai jogi kart látogatta. A legtöbben – a hallgatók közel 60%-a – jogásznak, illetve orvosnak készültek, számottevő volt még a tanári és a műszaki pálya.²⁶ Holott a kisebbségi magyarságnak jóval több orvosra, mezőgazdászra, tanárra lett volna szüksége.

²⁵ Csuka János: Névvegyelemzés. = Délvidéki Szemle, 1942/8. sz. 331. l.

²⁶ R. F. : A jugoszláviai egyetemi és főiskolai hallgatóság az 1936–37. tanévben különös tekintettel a magyar hallgatókra. = Kisebbségi Körlevél, 1940/. sz. 29. l.

A horvát fővárosban tanuló magyar diákok már 1932. június 19-én megalakították a Zágrebi Magyar Egyetemi Hallgatók Kultúregyesületét, amely a jugoszláviai magyar egyetemi és főiskolai hallgatók legnagyobb szervezete volt. Az egyesületnek az 1938/39-es tanévben 134 tagja volt, és a szintén a városban tanuló 12 magyar katolikus teológuson kívül minden Zágrábban élő magyar diákot összefogott. A kultúregyesületnek jogi, orvosi, állatorvosi és testnevelési szakosztálya működött igen intenzíven, ezen kívül cigány-, illetve jazz-zenekart tartott fenn, s a klasszikus zenéről tartottak előadásokat. Tagjai jótékonyági esteket is szerveztek, adományokat gyűjtöttek, 40–45 szegénysorsú magyar egyetemi társukat tanulmányi és menzasegélyekkel támogatták. Az 1931-ben alakult belgrádi Bolyai Farkas Diákegyesület 74 tagja közül 22 orvosi, 13 műszaki, 10 bölcsész, 17 állatorvosi pályára készült, 1–1 pedig zene-, illetve festőakadémiai növendék volt. A Bolyai adatai szerint a belgrádi egyetemen 1938-ig 8 magyar orvos, 10 tanár és 7 mérnök szerzett oklevelet.²⁷ Jugoszláviában 7, külföldön 15 magyar református teológusról, illetve végzett lelkészeiről tud a statisztika.

A húszas évek legvégén és a harmincas évek elején törvényekkel szabályozták a különböző egyházak jogviszonyait. Legelőször a pravoszlávét, majd a zsidót és a mohamedánét. A református, illetve az ágostai evangélikus egyházak jogait az állam 1931. április 16-án szabályozta. A római katolikus egyház fejével is folyamatban volt a konkordátum megkötése, ezt azonban a pravoszláv egyház ellenállása megghiúsította. Persze a törvényes szabályozás sem hozta meg a nem pravoszláv egyházak jogegyenlőségét. Ezt sérelmezve a jugoszláviai római katolikus püspöki kar 1933. január 8-án pásztorlevelet adott ki, amelyben felrótta a hatóságoknak, hogy az engedélyezett tankönyvek egy része aláássa az egyház hitét és erkölcsét, hogy más vallású tanítók és hitoktatók tanítják a katolikus gyermekeket, továbbá követelte a Sokol (Sólyom) nevű szerb nacionalista testnevelési szervezet távoltartását a római katolikus ifjúságtól, hogy az egyház kapja vissza iskolaállítási jogát stb. A pásztorlevél kihirdetése miatt eljárást indítottak aláírói ellen. A szabadkai törvényszék többek között Budanovics Lajos római katolikus püspököt 10 napi elzárásra, 10 000 dinár pénzbüntetésre, behajthatatlanság esetén további 90 napi elzárásra ítélte.

Az evangélikus egyház magyar híveinek nagy sérelme volt, hogy a két protestáns egyházzal szülő törvény csak a német és a szlovák lutheránus egyházat ismerte el.

A magyar papképzést semmilyen rendelettel vagy törvénnyel nem biztosították, a különféle felekezeti jellegű szemináriumokban a papnövendékek csak szerb- és latinnyelvű oktatásban részesültek. Szigorú büntetés terhe mellett tiltották meg, hogy egymás között magyarul beszéljenek.

A vajdasági – zömmel magyar – katolikusok jogi helyzetét az 1935-ben megkötött konkordátum rendezte volna, ennek ratifikálását azonban a pravoszláv egyházi vezetők megakadályozták. Az egyezmény többek között kimondta a katolikusok teljes vallásszabadságát, birtokjogát, sőt iskolaalapítói jogát is. Kártalanítás ellenében elismerte az

²⁷Számot adunk. (A Zágrebi Magyar Egyetemi Hallgatók Kultúregyesületének Értesítője. 1932–1940. Összeáll. szerk. biz. Zágreb, 1940. 73., 75–76. l.)

agrárreform intézkedéseit. A bácskai és a bánáti kormányzóságokat püspökségi rangra emelték. A konkordátumot ugyan nem, az engedményeket azonban hallgatólagosan jóváhagyta az állam. Ugyanakkor 1937. május 1-jei hatállyal az igazságügyminiszter megszüntette a külföldi egyházak azon jogát, hogy Jugoszlávia területén egyházi funkciókat végezzenek. A rendelet a kisebbségi katolikus, illetve protestáns egyházak ellen irányult; mivel tudniillik a délszláv nemzetek határon túl élő képviselőire nem vonatkozott.

Az 1940-ben összeállított jugoszláviai római katolikus sematizmus szerint a Bácskában 480 568 római katolikus élt, 194 483 görögkeleti, 95 555 protestáns, 13 562 zsidó és 6187 egyéb vallású mellett. A hitszónoklat horvát, magyar és német nyelven történt, ahogyan a helyi viszonyok megkövetelték. A 71 egyházközségből 35-ben csak magyar nyelven prédikáltak, további ugyanennyiben pedig az említett három nyelven. A hit-
szolgálatot 77 lelkész végezte.

A bánáti püspökségben 206 572 római katolikus élt, akiknek az említett három nyelven kívül még bolgáruul prédikált összesen 66 pap. A lelkipásztorok tekintélyes része magyar volt. Magyar nyelven 42 községben folyt az igehirdetés.

A diakóvári (Gyakóvár) bosznia-szerémségi püspökség területén 1940-ben már csak négy helyen – Eszék-Felsőváros, Berák, Ójankovác és Ürög – volt magyar nyelvű mise. Ehhez az egyházmegyéhez csatolták a Drávaszöveget is, ahol 7 faluban szóltak híveikhez magyarul a papok.

A Muravidéken csak Alsólendván volt magyar mise, a több mint húsz itteni magyar faluban szlovénul prédikáltak.

A Belgrádban élő magyar katolikusok lelki gondozását Budanovics bácskai püspök megbízásából két káplán végezte. Ugyanakkor a raguzai (dalmát tenger mellék) püspökségnél öt bácskai pap működött.

A református egyháznak a harmincas évek végén kereken 55 ezer híve volt. Lelki gondozásukat 49, túlnyomó részt magyar nemzetiségű pap látta el.²⁸ A Jugoszláviai Református Keresztyén Egyház püspöke 1933-tól huszonhét esztendőn keresztül Ágoston Sándor bácsfeketehegyi lelkipásztor volt. A református egyház alkotmányát 1934. július 10-én írták alá a drávaszögi Hercegszöllősen megtartott zsinaton.

A délvidéki magyar színjátszással kapcsolatban már említettük, hogy 1933-ig, feloszlásáig Szabó Márton szabadkai székhelyű társulata végigjárta a Vajdaság csaknem valamennyi magyarlakta települését. A társulat megszűnése után tagjainak egy része a szabadkai Magyar Olvasókörben új fejezetet nyitott Bácska magyar színjátszásának történetében. A Magyar Olvasókör előadásai már túlnőttek a műkedvelő jellegen: az állandó társulat állandó közönséget teremtett – egy-egy bemutatóra távoli magyarlakta településekről is érkeztek nézők. Az első Jugoszlávia utolsó négy esztendejében aránylag szabadon működött a Magyar Olvasókör színtársulata Garay Béla, Szabó Márton, később Vincze Mihály közös vezetése alatt.

²⁸Nyigri Imre: i. m. 512–514. l.

A hatóságok persze minden eszközzel igyekeztek megnehezíteni a magyar társulat munkáját. A színdarabok szövegét előzetesen be kellett mutatni a helyi rendőrkapitánynak, aki „kicenzúrázta” belőle mindazt, ami szerinte sértette a „nagyszerb” eszméket. „Így Újvidéken a *Néma levante* csak 'Néma lovag' címmel kerülhetett előadásra, mert tiltott szó volt itt a levante 23 esztendeig. Ilyen tilos szó volt a 'Budapest', a 'pengő' és a 'huszár' is... A színészek persze igyekeztek kijátszani a tilalmakat, úgy, hogy amikor csak lehetett, Budapest helyett nem Belgrádot, de 'fővárost' mondtak, száz pengő helyett nem száz dinárt, hanem 'százast' és minden néző tudta, hogy most mégis Budapesten van, igazi és örök fővárosában és csak azért is pengővel fizet.”²⁹ Amíg a szubvencionált államnyelvű szerb színházi előadások adómentesek voltak, ingyen színházteremmel és világítás-szolgáltatással, addig a magyar nyelvű előadások után 46, később 33% adót kellett befizetni a bruttó bevételből. A törvények szerint ugyan a kultúregyesületek minden előadása adómentes volt, de Magyar Olvasókört nem ismerték el kultúregyesületnek. Ráadásul Szabadkán, ahol a lakosság zöme magyar volt, minden előadásért külön 300 dinárt fizettettek a társulattal: ennyi volt tudniillik az idegennyelvű előadások adója a magyar többségű Szabadkán a magyar színházban.

Az 1920-as évektől a kezdeti tétovázás után jelentékeny fejlődésnek indult a délvidéki magyar képzőművészet. 1931. augusztus 10-től októberig Nagybecskerekén Várkonyi József festőművész háza valóságos művészteleppé változott: hét művésznek – Bicskei Péternek, Csincsák-Csuthy Elemérnek, Húsvéth Lajosnak, Oláh Sándornak, Schneider Péternek, Szemenyei Ferencnek és Bodnár Imrének adott otthont. „A művésztelep célja: egymás ízlését kölcsönösen fejlesztve a közös munkával megismerni egymást. Messzebbmenő céljai, hogy mindazokat a műkedvelőket, akik képességeket éreznek magukban a rajzolásához, festéshez, de nincs alkalmuk és módjuk művészembe-
rek utasításait és irányítását megszerezni, hozzásegítsék ahhoz, hogy képességeiket fejleszthessék. E célból plein air studiumokat végeznek élő modellek után. Célja továbbá a közönség ízlésének nemesítése és művészeti nevelése, s ennek céljából a művésztelep az itt készült munkákból kiállítást rendez, ezzel is elősegítve a művészek megélhetését.”³⁰ – írja a művésztelep alapító okirata. A művészek december közepén megrendezték első kiállításukat a nagybecskereki Rózsa szálló nagytermében. Tárlatuk a szerb sajtóban is élénk visszhangot keltett. Egyfajta néma tüntetés volt a kisebbségi értékek mellett. Hatására 1931-től kezdődően több hasonló csoportos bemutatkozást szerveztek. A képzőművészet törekvéseit és népszerűsítését sokban segíti a jeles irodalmi folyóirat, a Kalangya is. 1932-ben Szabadkán a városházán rendeznek gyűjteményes kiállítást, ahol a becskereki művésztelep tagjain kívül Csávosi Sándor, Mamuzsich Magda, Farkas Béla festők, valamint Baranyiné Markov Zlata és Baranyi Károly szobrászok mutatkoznak be műveikkel. A palicsi múzeum őre és régésze, dr. Millekics János művészeti egyesület alakításával is megpróbálkozott, kezdeményezése azonban nem talált megértésre a hatóságoknál.

²⁹ Garay Béla: Magyar színjátszás a megszállt Szabadkán = Délvidéki Szemle, 1943/2. sz. 92. l.

³⁰ Idézi: B. Szabó György: Élmény, szerep, hivatás. Újvidék, 1988. Forum K. 90. l.

1936-ban már a társadalmi összefogással és anyagi támogatással taníttatott östehetségek kiállítását szervezi meg az újvidéki Református Olvasókör. E támogatás révén kezdheti meg tanulmányait 1937-ben a belgrádi Képzőművészeti Főiskolán a pécsi származású Petar Dobrović tanítványaként öt magyar festőnövendék, Hangya András, Ács József, Erdey Sándor, Nagy Sándor és Fehér Etel. Ez a csoport 1938 októberében mutatkozott be közös kiállításon a szabadkai Magyar Olvasókör nagytermében, annak bizonyosságául, hogy az izmosodó magyar képzőművészetnek immár tehetséges utánpótlása is van.³¹

A Muraközben élő művészek közül Bezerédy Lajos szobrászt kell kiemelnünk, aki – miután 1922 és 1926 között elvégezte a zágrábi Képzőművészeti Akadémiát –, Csáktornyan telepedett le, s ott dolgozott 1979-ben bekövetkezett haláláig.³²

A Vajdaság területén működő dalárdáknak 1931-től kezdődően csak helyi jelentőségű fellépésekre volt lehetőségük. Így adta elő például Mozart Requiemjét Zomborban két magyar és két szerb dalegylet, 160 tagú összkarral és 60 tagú zenekarral. Hasonló együttműködésből született a szabadkai Cecilia énekkar és a Granicsár Határőr együttes koncertje, melynek műsorán Haydn egyik oratóriuma szerepelt. 1934-ben az apatini Dalárda 50 éves jubileumán már Kodály Mátrai képek című műve is műsorra kerülhetett. A harmincas évek végén a politikai enyhülést felhasználva újra dalversenyeket rendeztek. A zombori Iparos Dalárda fennállásának 50. évfordulóján 1937-ben a helyi szerb kórusok és két német dalegylet mellett 14 magyar dalárda lépett fel, egy pedig Temesvárról. Az akkor még háromnyelvű városban az énekkarok is három nyelven énekeltek: magyarul, szerbül és németül. Igazi magyar művelődési találkozóvá sikeredett az újvidéki Polgári Daloskör 40 éves jubileuma 1938 júliusában, amelyen 15 magyar dalárda között a szabadkai Olvasóköri Dalárda is szerepelt. Az egyházi kórusok között a Léh Jakab kántorkarnagy vezette újvidéki Cecilia volt a legkiválóbb. Léh 1933-ban megszervezte a vajdasági katolikus énekkarok újvidéki találkozóját. A műsort három nyelven tartották a hivatalos latin mellett, de tulajdonképpen a magyar kultúra ünnepének számított. Hasonlóan magas színvonalú énekkultúrája volt a nagybecskereki, illetve a nagykikindai egyházi kórusoknak is. A szimfonikus zenekarok közül a szabadkai, az újvidéki és a zombori érdemel említést.

A Vajdaságnak egészen 1947-ig egyetlen működő múzeuma volt: a múlt század végén alakult Zombori Múzeum. A szabadkai és nagybecskereki múzeumalapítási törekvések érdektelenségbe, kudarcba fulladtak. A két világháború közötti időszakban, anyagi erők híján, valójában a zombori múzeum is inkább csak vegetált. Elsősorban a régészeti-történeti részlege működött eredményesen, a néprajzi gyűjteménye elég szegényes volt.

A Vajdasági Írás megszűnése után egy esztendővel, 1930. december 24-én az újvidéki Reggeli Újság mellékleteként megjelenik a Mi Irodalmunk első száma. A Csuka

³¹Az egyes művészekről: Balázs G. Árpád: A Délvidék képzőművészete. i. m. 186–190. l., Bela Duranci sorozata a Hídban, különösen: Vajdaság képzőművészete = Híd, 1988. március 393–403. l.

³²Gábor Zoltán: Még egy hazai szobrászról = Muratáj, 1990/1. sz. 57–60. l.

Zoltán nevével fémjelzett lap több mint két esztendeig – 1933. április 2-i utolsó számáig – a délvidéki magyar irodalom legfontosabb fóruma volt. A Reggeli Újság mellett kéthetente, vasárnap 32 oldalas teljesen önálló mellékletként látott napvilágot. „Ez volt az első délvidéki magyar sajtótermék, mely a délszláv megszállás alatt már nemcsak irodalommal foglalkozott, hanem kisebbségi természetű kérdésekkel is, s ezzel az évek-re elhallgattatott politikát pótolva, megvetette alapját a kisebbségi öntudat és gondolkodás későbbi erőteljes kialakulásának.”³³ A lap a legkülönbözőbb írásokat közölte, figyelmeztetett a magyar áldozatkészség kötelességére, az egyszerű szerbek kulturális alapítványaira, a magyar értékek megbecsülésére, a hagyományok ápolásának szükségességére. A lap legjelentősebb írása Szentelekyé, aki az erdélyi Makkai Sándor Magunk revíziója című műve kapcsán szokatlanul erélyesen követelte, hogy a múltbanézó csodavárás helyett mindenki vessen számot kisebbségi sorsával, s a maga saját eszközeivel segítse a vajdasági magyarság fennmaradását.

Szenteleky Kornél másfél esztendeig szerkesztette a Mi Irodalmunkat. Közben 1931-ben a Reggeli Újság kiadta A Mi Irodalmunk Almanachja című kötetet, a „Jugoszláviai magyar írók írásai”-t, amelyben minden olyan alkotó szerepelt, aki jelentett valamit a vajdasági magyar irodalomban.

1932-ben új lehetőség nyílik: egy újjvidéki mecénás támogatásával az év áprilisában megjelenik egy új folyóirat, a Kalangya első száma. (Mínhogy az utolsó száma 1944. június 15-én hagyta el a nyomdát, ez bizonyult a két világháború között a leghosszabb életű vajdasági magyar folyóiratnak.) Szerkesztője Szenteleky Kornél, társszerkesztője Csuka Zoltán volt. Jelszava – „Gyűjtsd a termést kalangyába!” – Szentelekynek azon igyekezetét tükrözte, hogy a folyóirat köré gyűjtse a délvidéki magyar alkotókat. Szenteleky szemlévé, gyűjtőhellyé és az irodalmi élet mozgó fórumává akarta tenni a Kalangyát. „Szentelekyben kortársai az irodalmi vezért, a Vajdaság Kazinczyját tisztelték. A vajdasági magyar irodalomnak ő volt a legnagyobb egyénisége; költő, prózaíró, eszmeadó, szervező; ő volt az ’ugartőr’. Az irodalom-alapító. Emberfeletti küzdelmet folytatott a jugoszláviai magyar irodalom megeremtéséért. Munkássága talán csak a csehszlovákiai Fábry Zoltánéhoz és az erdélyi Kós Károlyéhoz mérhető. A körülményei azonban sok tekintetben még nehezebbek voltak.”³⁴

A Kalangya megjelenésével A Mi Irodalmunk vesztit jelentőségéből – a kisebbségi magyar társadalom még nem tud két folyóiratot eltartani –, és 1933-ban meg is szűnik. Ettől kezdve a Kalangya tömörítette maga köré mindazokat az írókat, akik korábban a Vajdasági Írásban, majd A Mi Irodalmunkban közöltek. Szenteleky Kornél halála (1933. augusztus 20., Ószivác) után a Kalangya szerkesztését a novellista Szirmai Károly vette át, a Budapestre költözött Csuka Zoltán szerepét pedig Kende Ferenc. „Szenteleky halála egy időre megváltoztatta a Kalangya és vele együtt a délvidéki irodalom irányát, Szirmait másfajta tűz hevítette, és lokális színezetű irodalom helyett fontosabbnak tartotta a színvonalat. Többször kissé keményebben vágott olyan kérdé-

³³ Szirmai Károly: A folyóirat szerepe kisebbségi sorsunkban = A visszatért Délvidék. i. m. 179. l.

³⁴ Czine Mihály: A jugoszláviai magyar irodalom a két világháború között = Jelenkor 1973/6. sz. 552. l.

sek magvába, amelyek kihatással lehettek volna úgy a Kalangya, mint egész mozgalmunk további sorsára. Ő az egyetemes magyar irodalom legmagasabb csúcsain tartotta a tekintetét, s kezdetben volt benne valami tanáros merevség is, ami később felengedett és lassan beleilleszkedett a helyi viszonyokba, megbarátkozott a valósággal és ott folytatta, ahol Szenteleky abbahagyta.”³⁵

Később egymást váltva, vagy ugyanabban az időben Radó Imre, Draskóczy Ede és Herceg János voltak a felelős-, illetve a társszerkesztők. A folyóirat eleinte 1200, majd 2000 példányban jelent meg. Mindvégig a délvidéki magyar irodalom legelső fóruma volt.

A harmincas évek második felében erősen csökken a szépirodalmi anyag a Kalangyában, s mindinkább markánsná válik a folyóirat kisebbségi szemle jellege. Ekkor kapnak benne mind nagyobb teret a fiatal vajdasági írók, Herceg János, Dudás Kálmán, Majtényi Mihály, a Kosztolányi felfedezte Kisbéry János és mások. Szirmai Károly egyik fő szerkesztői törekvése a kisebbségi öntudat ápolása, a kisebbségi magyarság helyzetének feltérképezése volt. Szakértőkkel feldolgoztatta az 1931. évi nyilvánosságra nem hozott jugoszláv népszámlálás magyarságra vonatkozó adatait. A lakosság elvándorlásával foglalkozó összevető statisztikai táblázatokat ugyan nem jelentethette meg, mert a szabadkai ügyészség cenzúrája megtiltotta, de számos tanulmányt közöl, amelyekben a délvidéki magyarság asszimilációs, iskolai, ifjúsági, felsőoktatási, tanonc, az agrárreform stb. kérdéseit boncolgatják a szerzők. A Kalangya a délvidéki területek Magyarországhoz való csatlósákor, 1941 áprilisában megszűnt, de néhány hónap múlva újraindult.

A Kalangya főleg a nemzeti-polgári szemléletű írókat gyűjtötte maga köré, akik elsősorban a kisebbségi magyarság sorskérdéseit fogalmazták meg írásaikban, az osztályellentétekre nem fordítottak különösebb figyelmet. Az osztályharcos, baloldali érzelmű alkotók az 1934 májusában Szabadkán megindított Híd körül sorakoztak fel, amely „a jugoszláviai magyar fiatalok társadalmi és irodalmi folyóirataként” kért helyet magának. Első évfolyamait Lévay Endre szerkesztette, s irányításával a Híd az antifasiszta harc megszervezésén, a szociális forradalom előkészítésén munkálkodott. Kisalakú füzet formában havonta 1000–1200 példányban jelent meg, de legalább 10–15 ezer ember olvasta, az értelmiségieken kívül munkások és agrárproletárok is. Vers, elbeszélés elég kevés akadt a mindössze 30–40 oldalas füzetekben, a legnagyobb teret a társadalmi kérdések kapták. Falukutatást, vajdasági regősjárást hirdetett a Híd, az ifjúság égető gondjait taglalta. 1936-tól kezd igazán kibontakozni a Híd mozgalmi, publicisztikai jellege, olyannyira, hogy az illegális kommunista párt magyar tagjai – Laták István, Thurzó Lajos, Mayer Ottmár, Steinfeld Sándor és mások – a párt legális lapjává változtatták. A folyóiratot a cenzúra többször betiltotta, szerkesztőjét, Mayer Ottmárt letartóztatta, de megjelenését nem tudta megakadályozni. Az 1941 tavaszán bevonuló magyar katonai hatóságok tilalmát is „túlélte” végül a Híd.

³⁵Herceg János: A délvidéki magyar irodalom kisebbségi évei = A visszatért Délvidék. i. m. 115. l.

Az 1929. január 6-án bevezetett királyi diktatúra a magyar könyvkiadásban is éreztette negatív hatását. Ebben az évben mindössze 14 magyar szépirodalmi mű jelent meg – versek, elbeszélések, regények és két tanulmánykötet –, s néhány katolikus vallásos füzet. 1930-ban a magyar kiadványok száma 11-re, a következő évben 9-re csökkent. 1932-ben a helyzet már biztatóbbnak látszott, hiszen megindult a Kalangya, amely könyvkiadási tervekkel is foglalkozott. Az első kötet kiadását a Literária segítségével az év végére tervezték, de csak a következő év januárjában látott napvilágot. Az 1932-es termés alig 4 kötet, ebből kettő szépirodalom. 1933 a könyvkiadás intézményesülésének és fellendülésének éve. Az eredmény 20 mű 22 kötetben – ebből 18 szépirodalmi alkotás. A kiadás helyei: Szabadka, Újvidék, Zombor és Zenta. A magyar irodalom intézményesülését jelezte, hogy megindult a Kalangya Könyvtár, illetve a Jugoszláviai Magyar Könyvtár sorozat.

Az újvidéki Jugoszláviai Magyar Újság a harmincas évek elején pályázatot írt ki a magyar községek és városok helyzetének szociográfikus bemutatására. A beérkezett pályamunkák egy részét megjelentették a Jugoszláviai Magyar Könyvtár 11–12. füzetében Városok, falvak címmel. 1934-ben 20, 1935-ben már csak 15 kiadvány látott napvilágot, s a visszaesés eltartott néhány évig. 1936-ban 12, 1937-ben 14, 1938-ban már 25 mű jelenik meg, ami java részben a közművelődési egyesületek kiadási kedvének köszönhető. A két világháború között a legtöbb könyv – elsősorban a Jugoszláviai Magyar Népkönyvtár, a Kis Magyarok Könyvtára és a Híd Könyvtár jóvoltából – 1939-ben jelent meg, összesen 28. A művek közül 11 verskötet volt. 1940-ból 23 kiadványt ismerünk. Összegezve az 1919 és 1941 tavasza közötti időszak délvidéki magyar könyvtermését, 433 kiadványról adhatunk számot. A legtöbb könyv 1939-ben készült (28), a legkevesebb 1919-ben (3).³⁶

A harmincas években a mindenkori hatósági nyomás ellenére fellendült a közművelődési élet, s ez nem elsősorban az egyesületek számának növekedésében, hanem munkájuk minőségében és hatóságuk bővülésében mutatkozik meg. A királyi diktatúra évében, az áprilisi jugoszláv statisztika szerint az országban 189 magyar egyesület működött 23 424 taggal, 1 millió 566 ezer dináros pénz-, és 35 hektárnyi földvagyonnal. E statisztika azonban nem teljesen megbízható, hiszen a szokásos balkáni hamisítás folytán a 189 között volt 22 tűzoltóegylet, 25 bizonytalan nemzetiségű sportegyesület, 4 temetkezési egylet és 18 vadásztársaság. Ezek alapján kikövetkeztethető, hogy a húszas évek végén a Vajdaságban gyakorlatilag alig száz magyar egyesület működött, a Trianon előttiinek nagyjából a fele.³⁷

1934-ben a már említett marseilles-i királygyilkosság után, mivel a mérénylő horvát usztasákat a magyarországi Jankapusztán képezték ki, a hatóságok megtorlásul betiltották a vajdasági magyar egyesületek működését. Csak két év múlva enyhült a magyarságra gyakorolt hivatalos nyomás. Ekkor indult útjára az újvidéki Reggeli Újság kebelében megalakított Közművelődési Tanács mozgalma. Tevékenysége hamar szemet szúrt

³⁶Csáky S. Piroska. i. m. 28–42. l.

³⁷Domonkos László. i. m. 67. l.

a hatóságoknak: vizsgálatot indítottak ellene. Az újság azzal védekezett, hogy a Közművelődési Tanács nem egyesület, nem szövetség, hanem a napilap egyik osztálya, amelyik kulturális kérdésekkel foglalkozik. A Tanács a valóságban az egyesületek hiányzó központi szervét igyekezett pótolni, s összefogta a Vajdaság egész területén működő egyesületeket, és ellátta őket népművelési kiadványokkal. „A Közművelődési Tanács működésének ideje alatt több mint száz népművelő előadást jelentetett meg és küldött szét a magyar egyesületeknek felolvasás céljából. E felolvasásokat az 1937/38. évi időnyben 47 215 személy hallgatta meg. A későbbi években beérkezett jelentések szerint több mint 100 000 hallgatója volt a Közművelődési Tanács szétküldött előadásoknak. E szervezet jelentős munkát még a délvidéki egyesületek könyvtárainak megszervezése körül is végzett. Ennek célja az egyesületek selejtes könyvanyagának értékes könyvekre való kicserélése volt.”³⁸

A Tanács munkájába bevonta a magyar papságot, az értelmiséget, a néptanítókat, a falusi és a tanyai gazdákat is. Kristály István padéi igazgató-tanítóval Betűvető címmel ábécéskönyvet íratott, az írástudatlanság felszámolására tanfolyamokat indított. Ez annál is inkább fontos volt, mivel 54 községben csak névleges magyar iskolai tagozat létezett, ahol magyarul nem tudó szerb tanítók oktattak. A Reggeli Újság vasárnaponként külön mellékletben foglalkozott hasábjain gazdasági, egészségügyi és más kérdésekkel, külön magyar irodalmi és történelmi sorozata is volt. Az 1940. évi dunai árvízkor az újvidéki magyarok lakta volt Darányi-telepen, ahol 1200 lakás került víz alá és 10 000 ember vált hajléktalanná, valamint a bezdáni, a bácskerteszi és temerini árvízkárosultaknak gyűjtést szervezett. Néhány hét alatt félmillió dinárt osztott szét a rászorulóknak. A Reggeli Újság ismeretterjesztő és népművelést irányító melléklet adott ki Egyesületi Közlöny címmel. Az újvidéki újság szervezte meg 1936-ban a Gyöngyösbokréta mozgalmat, így került sor ezen a nyáron Gomboson az első országos ünnepélyre, amelyet a következő években számos magyar település követett, így például Bezdán, Temerin, Bácsstopolya, Csantavér, Székelykeve, Bácskossuthfalva.

Közben 1940 elején a horvátországi magyarok vezetőjének, Nagy Ivánnak a sikeres közbenjárása nyomán a horvát bán jóváhagyta a Horvátországi Magyar Közművelődési Szövetség benyújtott alapszabályát. Az alakuló közgyűlést májusban tartották, és Molnár Sándor zágrábi iparost választották meg elnöknek. Így a 70 000 főnyire becsült horvátországi magyarnak már volt központi egyesülete, a félmillió vajdasági magyarságnak nem. A zágrábi székhelyű közösség megalakulása precedenst teremtett, s az ekkor már javuló jugoszláv-magyar légkörben dr. Várady Imre és dr. Deák Leó kieszközltek a belgrádi kormánynál egy hasonló szervezet működésének engedélyezését, az ország egész területére érvényes hatáskörrel. Az alakuló ülésre 1940 novemberében kaptak engedélyt, s 24-én Újvidéken már meg is alakult a Jugoszláviai Magyar Közművelődési Szövetség, „...azzal a céllal, hogy magyar népcsoportunk összes közművelődési, gazdasági, ifjúsági és szociális célkitűzéseit központilag irányítsa és a pártviszá-

³⁸Fekete Lajos. i. m. 233. l]

lyok által fenyegetett magyar egységet és az összefogást megvalósítsa.”³⁹ Az alakulás után néhány nappal az elfogadott alapszabályt felterjesztették a hatóságokhoz, de csak 1941. február 2-án kapták meg a működési engedélyt. A JMKSZ központi irodája február 15-én kezdett működni, és a tagok száma alig hat hét alatt több mint 150 000-re emelkedett. A német-jugoszláv háború kitörésekor – április 6-án – a JMKSZ-nek már 149 magyarlakta városban, falun és tanyacsoporton működött szervezőbizottsága mintegy húsz megalakult fiókkal, és 151 különféle közművelődési, társadalmi, gazdasági és sportegyesület csatlakozott a szövetséghez. A további szervező munkát azonban rövid időre megszakította az újbóli hatalomváltozás.

A Drávaszögben Urbán Elemér bezdáni újságíró teremtette meg a rendszeres műkedvelő előadások alapjait 1936-ban. Először a bezdáni műkedvelőkkel járta be az itteni falvakat, majd a sikerek hatására Vörösmarton, Sepsén és Csúzán rendezett helyi szereplőkkel előadásokat, népszínművekkel és operettekkel. A harmincas évek végén a drávaszögi magyar falvak többségében református és katolikus ifjúsági egyesületek működtek. Nagyban segítették a magyarságtudat ápolását az Újvidéki Közművelődési Tanács által kiadott előadásszövegek, melyeket az összejöveteleken olvastak fel.⁴⁰

A magyarság kisebbségi sérelmeivel – elvben – nemzetközi fórumokhoz is fordulhattott, de igen hamar megtapasztalta, hogy eredményt gyakorlatilag vajmi keveset remélhet. Prokopy Imre, az ismert jogász, húsz panasziratot és három pótbeadványt nyújtott be az illetékes népszövetségi tanácshoz 1928 és 1933 között, amelyekben szóváltette a magyarság temérdek sérelmét, zaklatását, üldöztetését. A Népszövetség főtitkári hivatalának kisebbségi osztálya 17-et „elfogadhatónak” (recevable) minősített, s csupán hármat utasított vissza. A kisebbségvédelmi eljárás egyik legnagyobb hibája az volt, hogy a bepanaszolt kormányoknak a petíciókban felhozott kisebbségi sérelmekre tett „észrevételeit” nem közölték a panaszosokkal, így azoknak nem volt rá módjuk, hogy alátámasszák érveiket a sérelmes ügy kivizsgálásával megbízott, de a helyi viszonyokat egyáltalán nem ismerő kiküldött hármas, vagy ötös bizottság előtt. Másrészt a jugoszláv kormányköröknek minden eszközük megvolt a közismert tények letagadására, kiforgatására és ezzel a népszövetségi fórumok megtévesztésére. „A hármas-bizottságok ítéleteiket rendszerint úgy hozták, hogy a panaszos adatainak, érveinek és bizonyítékainak a vizsgálatánál és mérlegelésénél nem azok megbízhatóságát és hitelességét vették értékmérőül, hanem a bepanaszolt kormány ál- és ellenérveit, látszatbizonyítékait és a valóság leplezésére célzatosan összeállított adatait fogadták el döntésük alapjául, természetesen mindig kellő figyelemmel a ’győztes’ nagyhatalmak ’magasabbrendű’ érdekeire.”⁴¹

Közben a belgrádi kormány végre eljut a horvát ellenzékkel való tárgyalásokig, 1939. augusztus 26-án létrejön a megegyezés. Még ezen a napon dekrétumot ad ki a jugoszláv kormányzótanács az önálló horvát bánóság megteremtéséről. A horvátok nevében Maček,

³⁹Kramer Gyula: A Délvidéki Magyar Közművelődési Szövetség feladatai és munkája = A visszatért Délvidék i. m. 44. l.

⁴⁰Bokréta. i. m. 249–252. l]

⁴¹Prokopy Imre: A jugoszláviai magyar kisebbség védelmében a népszövetségi Tanácshoz intézett panasziratok sorsa = A visszatért Délvidék. i. m. 79. l.

a szerbekében Cvetković írta alá a megegyezést, amelyről azt várták, hogy Jugoszlávia éppen a szerbhorvát kibéküléssel elkerülheti a közelgő háborút. (Mindössze hat nap múlva, szeptember 1-jén Lengyelország németek általi lerohanásával kitört a második világháború.) „Nem a két nép érzelmi közeledése, nem a húsz-egynéhány év óta kétféle ágaskodó politikai világkép hasonulása volt tehát az alap, amelyre a kiegyezés felépült, hanem az ismeretlen háború kiszámíthatatlan veszedelmeitől való félelem. *A szerbhorvát kibékülés végső soron tehát nem a két nép akaratából jött létre.* Szerbek és horvátok saját köreikben őszintén megvallották, hogy a megegyezés csupán ideiglenes megoldás lehet.”⁴² Ante Pavelić és a horvát emigránsok, akiket annak idején a királyi diktatúra kényszerített külföldre, a megegyezést egy pillanatig sem vették komolyan.

Az ingatag belső helyzet arra készítette a jugoszláv kormányt, hogy közeledjen a szomszédos országokhoz. Így írták alá 1940. december 12-én Belgrádban a jugoszláv-magyar „örökbarátsági” szerződést.

A szerződés a két fél azon óhajának adott hangot, hogy országaik között „állandó béke és örökös barátság legyen”, ugyanakkor némi mozgásteret biztosított volna a magyar kormánynak a jugoszláviai magyar kisebbség ügyében. A háború kitörése miatt azonban már nem volt hatással a délvidéki magyarság helyzetének kedvező alakulására.

Jugoszlávia ezidőben külpolitikailag már elszigetelődött, s alig három hónap múlva 1941. március 25-én csatlakozott a Háromhatalmi Egyezményhez, vagyis a német blokkhoz. Egy nap múlva, 27-ére virradó éjszaka Simović tábornok katonai puccsot hajtott végre, a tisztikar megdönti a Cvetković-kormányt, lemondítja Pál régensherceget és trónra ülteti a 17 éves Péter királyt. Cvetković miniszterelnököt és Cincar-Marković külügyminisztert börtönbe vetik. Ugyanezen a napon Hitler birodalmi kancellár a berlini követ útján üzenetet intéz Horthy kormányzóhoz, amelyben átvonulási engedélyt kér a német csapatok számára Jugoszláviába. Felveti, hogy kívánatos volna a magyar csapatok részvétele a hadműveletekben, annál is inkább, mert Németország elismeri a magyar területi igényeket Jugoszláviával szemben. A következő napon, 28-án Horthy levélben közli Hitlerrel, hogy teljesíti a kérését. Ezt a választ az e napi minisztertanácsi ülés is tudomásul veszi. Német-magyar katonai megbeszélések kezdődnek a Jugoszlávia elleni hadműveletről. Március 29-én Bárdossy külügyminiszter utasítja a belgrádi követet, hogy nem hivatalos formában közölje a jugoszláv külügyminiszterrel, hogy német támadás várható Jugoszlávia ellen, hacsak Németország nem kap biztosítékot arra, hogy az ország nem fordul ellene Görögország megtámadásakor. Ugyanezen a napon Teleki Pál miniszterelnök arról értesül, hogy Hitler – ha Magyarország nem támogatja Jugoszlávia elleni akcióját – egy német ütközőállamot alakít ki a történelmi Magyarország déli területeiből Prinz Eugen Gau névvel, amely Bácska egészéből, a Bánátból, a hajdani Baranya vármegyéből (vagyis nemcsak a dél-baranyai Drávaszögéből, hanem Péccsel együtt az egész megyéből, a Romániához csatolt Bácságból, valamint Hunyad vármegyéből), valamint esetleg a dunántúli Tolna megyéből állna. Az új

⁴²A szerb-horvát ellentétek...i. m. 21–22. l.

állam a Német Birodalom szerves részét képezné. Ez arra készítette Telekit, hogy beleegyezzen a németek magyarországi átvonulásába, ugyanakkor jogi formulát keresen – az örökbarátsági szerződés megsértése nélkül – a délvidéki magyar területi igényekre. Március 30-án üzenetet küld a londoni és a washingtoni kormánynak, amelyben kifejti: Magyarországot csak a Jugoszláviában élő kisebbség védelme készíti beavatkozásra. Ugyanakkor kijelenti, ha a német támadás következtében Jugoszlávia nemzeti elemeire bomlik, akkor a már nem létező országgal szemben nem köti hazánkat az örökbarátsági szerződés. Április 1-én Teleki miniszterelnök javaslatára a Legfelső Honvédelmi Tanács ülésén úgy döntenek, hogy a magyar honvédség csak akkor támadja meg Jugoszláviát, ha az mint állam részekre szakad, ha a magyar kisebbség veszélyeztetett helyzetbe kerül, illetve ha a magyar lakta területek a német támadás következtében senki földjévé válnak. A következő napon – 2-án – a német hadsereg csapatai megkezdik a Jugoszlávia elleni felvonulást Magyarország területén. Ugyanezen a napon a londoni magyar követ táviratban jelenti, hogy Magyarország területéről kiinduló német támadás esetén Nagy-Britannia megszakítja diplomáciai kapcsolatait Budapesttel, s ha Magyarország is csatlakozik a támadáshoz, akkor számolni kell Nagy Britannia és szövetségesei hadüzenetével. A politikai malomkövek között – kedvező alkalom a délvidéki revízióra, ugyanakkor a nyugati hadüzenet ódiuma – Teleki miniszterelnök összeroppan és április 3-án hajnalban öngyilkosságot követ el. (Egyesek szerint a németek gyilkolták meg.)

Horthy kormányzó még ezen a napon Bárdossy Lászlót miniszterelnökké nevezi ki, s az új kabinet elrendeli a magyar honvédség részletes mozgósítását. Két nap múlva – 6-án – megindul a német hadsereg támadása Jugoszlávia és Görögország ellen. A következő napon Nagy-Britannia megszakítja diplomáciai kapcsolatait Magyarországgal.

Április 10-én kikiáltják a Független Horvát Államot. Ugyanezen a napon Horthy Miklós kormányzó a sajtóban és a rádióban kiáltványt intéz a „magyar nemzethez és hazához”, mely többek között kijelenti: „A független és önálló horvát állam megalakulásával Jugoszlávia megszűnt létezni és alkotó elemeire bomlott. Ezzel egyidejűleg parancsoló kötelességünké vált, hogy a Magyarországtól 1918-ban elszakított terület és az azon nagy tömegben élő magyarság sorsának és helyzetének biztosítását újra kezünkbe vegyük. Olyan szent nemzeti kötelesség ez, amelyet haladéktalanul teljesítenünk kell. Ezért még a mai napon parancsot adok katonáimnak, hogy a Délvidéken élő magyarságot az anarchia pusztításaitól megóvjuk. Katonáim akciója nem a szerb nép ellen irányul, amellyel nincs vitánk és amellyel a jövőben békében akarunk élni.”⁴³ A kiáltvány mellett ugyanazon időben – 10-én – kiadott kormányzói napiparancs a következőket tartalmazta: „Honvédek! A kötelesség ismét arra szólít bennünket, hogy elszakított magyar véreink segítségére siessünk. Mindig bevált katonai érdemeikre és felegyelmekre építve bízom benne, hogy ezt az új feladatot is tökéletesen fogjátok megol-

⁴³Idézi: Fall Endre. i. m. 132. l.

dani. A magyarok Istene és a nemzet minden gondolata most is veletek van. Előre az ezredéves déli határokra!”⁴⁴ A következő napon, április 11-én délután 14 órakor a magyar honvédség jelölt csapatai több ponton átlépi a déli trianoni határt, s három nap múlva a délvidéki magyarság zömének megszűnik több mint két évtizedes kisebbségi sorsa.

⁴⁴U. o.